

Riigiorjandusest Nõukogude Liidus

JÜRI SAAR

19. sajandil pani Vene diplomaat ja poeet Fjodor Tjuttšev „irratsionaalse ja mõistatliku Venemaa“ kohta kirja luuleread, mida on loendamatuid kordi tsiteeritud:

Mõistusega Venemaad ei mõista
Arssinaga üle ei mõõda
Venemaal on eriline saatatus
Venemaasse saab vaid uskuda.¹

Kirjanik Vassili Grossmann küsis:

Kas vene hing on ikka veel mõistatuslik? Ei, mõistatust ei ole. Kas seda ongi olnud? Mis mõistatust saab olla orjuses? [- - -] Venemaa mõistatuse ära arvajatel oleks aeg mõista, et müstilist vene hinge pole loonud miski muu kui vene tuhandeaastane orjus.²

Vene filosoof Pjotr Tšaadajevi sõnutsi valitses alguses Venemaal „metsik barbaarsus, siis sügav ebausk, edasi julm ja alandav võõrvaldatus.“³ Ka markii Astolphe de Custine kirjeldas inimeste õigusetut seisundit Venemaal 19. sajandi esimesel poolel: „On keisrid, kellel on pärisorjad, ja on õukondlased, kellel on samuti pärisorjad, aga see kõik kokku ei moodusta rahvast.“⁴ Sarnaselt on väljendanud Šveitsis elav vene kirjanik Mihhail Šiskin⁵ ja paljud teised, kes on venelikku mentaalsust lahata üritanud.

Siinses essees käsitlen orjuse ja orjanduse rolli Venemaal alates 1917. aastast kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni, püüdes just siit leida võtit mõistmaks paremini tollaseid olusid ja võimu teostamise mehhanisme. Laiemalt kerkib esile aga küsimus, kas ja mil määral saab venelaste kollektiivset psühholoogiat ja sellel maal tänaseni toimivat valitsemisviisi viia kokku nende riigis sajandeid kestnud orjanduse ehk inimeste orjuse kui baassuhtega. Ühest küljest toetub see suhe, mida on nimetatud ka holopluseks,⁶ orjanduse institutsionaalsele järjepidevusele Venemaal (ajalooline aspekt). Teisest küljest märgistab orjus inimeste spetsiifiliste hoiakute ja väärtuste kompleksi (kultuuriline aspekt).

Jüri Saar, PhD, Tartu Ülikool, emeriitprofessor, juri.saar@ut.ee

¹ F. Tjuttšev. Polnoje sobranie sočinenij i pisem v šesti tomah. T. 2. Moskva: Izdatel'skij centr „Klassika“, 2003, lk 165.

² V. Grossman. Kõik voolab. Loomingu Raamatukogu 1990, 16–18, lk 114.

³ P. Čaadajev. Filosofskije pis'ma. Polnoje sobranie sočinenij i izbrannyje pis'ma. T. 1. Moskva: Izdatel'stvo Nauka, 1991, lk 4.

⁴ A. de Custine. Kirjad Venemaalt. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2023, lk 272.

⁵ M. Šiskin. Sõda või rahu? Loomingu Raamatukogu 2022, 35–37.

⁶ Holoppideks (holop, holopõ) nimetati Venemaal 9.–18. sajandil kõiki orjaga sarnaneva seisundiga sõltlasi. Mõistet kasutatakse ka tähistamaks piltlikult, stigmatiseerivalt alamat, käsualust isikut. Vt A. Zimin. Holopy na Rusi (s drevneiših vremjon do konca XV v.). Moskva: Nauka, 1973.

Tööorjuse kehtestamine

Enamlaste võimuhaaramine 1917. aastal käivitas Venemaa pöördumise despootlikku itta – eemale n-ö lepingulisel baassuhtel rajanevast Magna Carta⁷ maailmast, liikudes n-ö Suure Jassa maailma suunas, mille põhireegel oli riigialamate tingimusteta allumine valitsejale.⁸ Varasem valitsemiskord, mis mõneti sarnanes 20. sajandi alguse Euroopaga ja meenutas suurt paljurahvuselist perefirmit, kus võimul olid omavaheliste sugulussidemetega seotud dünastiad⁹, varises ootamatult kokku. 1861. aastal olid Venemaa talupojad vabastatud pärisorjusest ja 1905.–1906. aastal said kõik riigialamad mitmeid kodanikuõigusi, sealhulgas võimaluse osaleda parlamendivalimistel. Tsaari-Venemaa ligines samm-sammult parlamentaarsele mudelile, mille juurde kuulus seisuslike piirideta kodanikkond.

Bolševikud deklareerisid vana maailma hävingut ja uue sündi ning seisusühiskonna kui sunnitöö ja orjuse juurpõhjuse kadumist Venemaal. Tegelikult ei kadunud orjus „ajaloo prügikasti“. Marksistlikult väljendudes lõpetati küll „inimese ekspluateerimine inimese poolt“, kuid inimese ekspluateerimine riigi poolt intensiivistus. Orjusseisundi defineerivateks tunnusteks jäid inimese otsustusvabaduse puudumine enda elu, tegevuse ja omandi üle ning välise sunni domineerimine.

10. juulil 1918 vastu võetud esimene Nõukogude Vene konstitutsioon kehtestas üldise töökohustuse kui vajaliku meetme „tööraha riigi“ loomisel ja majanduse organiseerimisel.¹⁰ Töötamiseks lugesid bolševikud üksnes ametlikku ühiskonnale kasulikku tegevust riigiasutuses või -ettevõttes, kolhoosis või käsitööliste kooperaatiivis. Eraettevõtlus arvesse ei läinud ja selle jaoks olid kriminaalkodeksites vastavad koosseisud: „eraettevõtjalik tegevus“, „keelatud töödusega tegelemine“, „spekulatsioon“ jm.¹¹ Kõiki tööealisi ja -võimelisi mittetöötavaid inimesi käsitleti „teiste arvel elavate isikutena“, kes viljelesid „parasiitlikku eluviisi“. Ka 1918. aasta lõpul jõustatud esimene töökoodeks nägi ette töökohustuse kõikidele Nõukogude Venemaa kodanikele. Kontrollivahendina võeti kasutusele tööraamatud, millela oli keelatud riigisisene liikumine ja toidukaartide ning muude hüvede saamine. Tööraamatud väljastati ka „mittetöötavale elemendile“, mis tähendab, et neid hakati käsutama isikut tõendava dokumendina.¹²

⁷ Magna Carta oli 1215. aastal sõlmitud kokkulepe kuningas Johni ja kõrgeadlike vahel eesmärgiga allutada Inglismaa valitseja õiguslikult sätestatud reeglitele.

⁸ Tšingis-khaan olevat 1206. aastal koostanud salajase reeglite-juhtnööride kogumiku Suure Jassa, mida tohtisid näha üksnes väljavalitud isikud. Vt D. Morgan. The „Great Yasa of Chenggis Khan“ Revisited. – Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World. Ed. A. Reuven, M. Biran. Leiden; Boston: Brill, 2005, lk 291–308.

⁹ M. Jakobson. XX sajandi lõpparve. Tallinn: Vagabund, 2005, lk 30.

¹⁰ Konstitutsija (Osnovnoj Zakon) Rossijskoj Socialističeskoj Federativnoj Respubliki Prinjata v Vserossijskim c'ezdom Sovetov v zasedanii ot 10 ijulja 1918 goda, pt 2, punkt e: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm> (24.04.2026).

¹¹ I. Rebane (koost.). Eesti NSV kriminaalkodeks. Kommenteeritud väljaanne. Parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, §-d 146, 148, 152 jt.

¹² I. Paavle. Ebaühtlane ühtne süsteem: sovetliku passisüsteemi kujunemine ja rakendamine Eesti NSV-s. – Tuna 2010, 4, lk 37–53, siin lk 39.

Aastatel 1918–1921 kehtis bolševike Venemaal sõjakommunism, mille abil loot-sid uued võimud oma võimu kindlustada. Seda iseloomustas äärmine tsentrali-seeritus majanduse juhtimisel: natsionaliseeriti kõik suured, keskmised ja osaliselt isegi väikeettevõtted. Paljudele põllumajandustoodetele kehtestati riiklik monopol ja elutähtsate toiduainete tarbimise regulatsioonid (kaardisüsteem), keelati era-kaubandus, kuid mõnda aega olid linnades korter ja transport, teatrid jms tasuta. Aastail 1920–1921 kasutati sõjaväge ja miilitsat rahvamajanduses nn tööarmeedena.¹³ Nii püüti kiiresti üles ehitada sotsialismi ning asendada kaubalis-rahalsed suhted ja turumajandus plaanimajandusega.¹⁴ Kodusõja lõppedes algas riigis valitsenud majandusliku kaose tõttu ajutiselt (ja sunnilt) liberaalsem periood, kui ellu raken-dati uus majanduspoliitika (NEP – *novaja èkonomičeskaja politika*). 1922. aastal kaotati üldine töökohustus – inimesi sai tööle sundida vaid erakorralistel juhtudel –, ning töökohustust ei sisaldanud ka 1924. aasta Nõukogude Liidu konstitutsioon.

20. juulil 1923. aastal annuleeriti kõik senised isikut tõendavad dokumendid, sh 1918–1919 kasutusele võetud tööraamatud.¹⁵ Pass oli mõnda aega vajalik üksnes kodanike reisimiseks välismaale. Veel 1930. aasta „Väike nõukogude entsüklopeedia“ määratles passisüsteemi kui „politseiirigile“ omast nähtust, mida Nõukogude õigus ei tunne.¹⁶ Kuid juba 1932. aastal viidi Nõukogude Liidus Poliitbüroo määrusega sisse ühtne passisüsteem.¹⁷ Samal ajal kehtestati passi kantav kohustuslik sissekirjutus, millega sisuliselt taastati sunnismaisus.¹⁸ Nõukogude kodanikud jäid ilma õigusest vabalt elukohta vahetada ning range välispiiride kontroll takistas vaba lahkumist välismaale.¹⁹ Niisugune kohustus kehtis kõigi n-õ passistatud alade kodanike ja sinna saabujate kohta (erandi moodustasid kasarmutes elavad sõjaväelased). Passe hakati esmalt välja andma Moskvast, Leningradis ja teistes suurtes linnades, edaspidi pidi see laienema kogu riigile. Samas ei antud kuni 1974. aastani Nõukogude Liidu paljudes maapiirkondades kolhoosnikele sisepasse, et takistada neil ühismajanditest lahkumist ja kolimist parema elujärje leidmiseks linna. Ka pärast 1974. aastat säilitati kolhoosnike jaoks kord, mille järgi nõuti linnades nende töölevõtmisel kolhoosi juhatuse väljasta-tud tõendit selle kohta, et inimene on kollektiivmajapidamisest n-õ vabaks lastud.²⁰

¹³ V. Cys'. Trudovye armii perioda Graždanskoj vojny. – Voenno-istoričeskij žurnal 2007, 7, lk 53–59.

¹⁴ R. Pipes. Property and Freedom. New York: Vintage Books Edition, 1999, lk 213–214.

¹⁵ Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee ja VNFSV RKN dekreet „Ob udostoverenii ličnosti“, 20.07.1923, <http://www.dekrets.ru/doc.php?docid=04718> (24.04.2026).

¹⁶ Malaja soveckaja enciklopedija. Tom 6. Moskva: Sovetskaja enciklopedija, 1930, lk 342–343.

¹⁷ Rossijskoje Istoričeskoje Obščestvo. Lubjanka. Stalin i VČK-GPU-OGPU-NKVD. Arhiv Stalina. Moskva: MFD, 2003, lk 339–340. Ligipääsetav internetis: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/68677-lubyanka-stalin-i-vchk-locale-nil-gpu-locale-nil-ogpu-locale-nil-nkvd-arhiv-stalina-dokumenty-vysshih-organov-partiynoy-i-gosudarstvennoy-vlasti-yanvar-1922-locale-nil-dekabr-1936> (24.04.2026).

¹⁸ Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee ja VNFSV RKN määrus nr 1917 „Ob ustanovlenii edinoj pasportnoj sistemy po Sojuzu SSR i objazatel'noj propiski pasportov“; Položenije o pasportah, 27.12.1932. – Sobranie zakonov i rasporjaženii 1932, 84, art 516–517.

¹⁹ D. Khapaeva. Putin's Dark Ages. Political Neomedievalism and Re-Stalinization in Russia. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2024, lk 143.

²⁰ V. Popov. Pasportnaja sistema sovetского krepостничества. – Novyj mir 1996, 6, <https://rys-strategia.ru/publ/1-1-0-6050> (24.04.2026).

Inimeste käsitlemine riigiorjadena intensiivistus stalinismi perioodil 1920. aastate lõpust alates ja seda hoolimata asjaolust, et 1936. aastal võeti Nõukogude Liidus vastu uus, „kõige demokraatlikum konstitutsioon“.²¹ 1939. aastal taaskehtestati üldkohustuslik tööraamat, kuhu pandi kirja kõik inimese töökohad, distsipliinirikkumised ja karistused.²² Dokumenti, mis hakkas kajastama inimese kogu tööalast karjääri, hoiti asutuse kaardrite osakonnas ja sellela polnud töötajal võimalik uude töökohta minna.²³

Eraomandi likvideerimine

Poliitilised jõud, mis on soovinud indiviidi vabadust väärtustavale eluviisile kiire lõpu teha, on eksimatult üles leidnud peavaenlase – eraomandi.²⁴ Kogu kommunismi teooria saab kokku võtta lausega „Eraomand tuleb likvideerida“. Sellist hoiakut kajastab hästi bolševike hüüdlause: *grabi grabjonnogo* („röövi kokkuröövitud“).

Nõukogude Liit oli esimene totalitaarne režiim 20. sajandil, kus hakati täielikult tühistama inimeste õigust isiklikule omandile²⁵ ja seal jõutigi väga lähedale täielikult „(era)omandivaba ühiskonna“ loomisele, mis oli üks kommunistlikke ideaale. 8. novembril 1917 võeti vastu bolševistlik dekreet „Maast“, millega tühistati maa kuulumine eraomanikele, muutes selle „riiklikuks-üldrahvalikuks omandiks“.²⁶ Igasugune maa kasutus allutati riiklikule kontrollile: maavaldused konfiskeeriti, kõik varasemad maa ostu-müügilepingud tühistati ning riik hakkas maakasutamise õigust jagama tasuta. See oli üksnes sissejuhatav samm bolševike rünnakul eraomandile. Diskrimineerivate maksudega loodi sihilikult olukord, millega eraettevõtlus muutus võimatuks.²⁷

Nõukogude Liidus kuulus kõik riigile ja rahvale, kuid inimestele ei kuulunud tegelikult midagi. Riigile kuulusid kõik tootmisvahendid, maa, enamik elamispinnast ja muud olulised materiaalsed väärtused. Üksikisikuil võis olla vaid rangelt limiteeritud väikeomand (nt sõiduauto, kooperatiivkorter ja väikse maatüki kasutamisoigus), mille abil polnud võimalik saada nn mittetöist tulu.

²¹ J. Stalin. NSV Liidu Konstitutsiooni projektist. Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Konstitutsioon (põhiseadus). Tallinn: RK „Poliitiline Kirjastus“, 1945.

²² NSVL RKN-i määrus „Tööraamatu sisseseadmisest“, 20.12.1938; NSVL RKN-i, ÜK(b)P KK ja ÜAÜKN-i määrus „Abinõudest töödistsipliini korraldamiseks, riikliku sotsiaalkindlustuse praktika parendamiseks ja sel alal kuritarvituste vastu võitlemiseks“, 28.12.1938. – Vene NFSV tööseaduste koodeks. Ametlik tekst muudatustega kuni 1. jaanuarini 1947. a. ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga. Tartu, 1947, lk 71–80, 104–106.

²³ M. Matthews. The Passport Society: Controlling Movement in Russia and the USSR. Boulder, 1993, lk 18–19.

²⁴ Eraomand moodustab ühe nn kodanlikust vaenulikust triumviraadist lisaks kodanlikule perekonnale ja riigile. Vt nt F. Engels. Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Seoses Lewis H. Morgani uurimustega. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.

²⁵ R. Pipes. Property and Freedom, lk 211.

²⁶ Sbornik dokumentov po zemel'nomu zakonodatel'stvu SSSR i RSFSR 1917–1954. Koost. N. Kazancev, O. Tumanova. Moskva: Gosjurizdat, 1954.

²⁷ Vt I. Paavle. Sovietisation of Agriculture. Estonian Foundation for the investigation of Crimes Against Humanity, Estonia Since 1944. – Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Koost. P. Kaasik jt; toim. T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009, lk 37–68.

Bolševike praktika viia kogu põllumajanduslik tootmine kollektiivsetesse ühismajapidamistesse polnud vene maaelus tundmatu. Varem olid talupojad tegutsenud traditsioonilistes ühiskooslustes, mida nimetati *mir'*ideks. Neisse pidid kuuluma kõik talupojad, sest kooslus vastutas kollektiivselt riigimaksude tasumise ja nekrutite värbamise eest.²⁸ Richard Pipesi arvates oli just *mir'*i traditsioon Venemaal peamine tegur, miks Nõukogude Liidus kujunes patrimonialne riiklus (käsuvõim).²⁹ Maal elati külakogukondadena ning alanevas võimu hierarhias majakogukondadena, kus talupere oli perepea juhtimise all.³⁰ Pärisorjast talupoja üle valitsesid tsaar, mõisnik ja külakogukond. Paljude põlvkondade vältel on Venemaal kollektiivne tahe olnud tähtsam individuaalsetest vajadustest ja õigustest.³¹ Kogukonnad pakkusid indiviidile kollektiivset kaitset nii välisvaenlaste vastu kui ka leevendasid ülaltpoolt lähtuvat rõhumist. Üksikisiku n-ö lahustumine kollektiivis oli muuhulgas käepärane moodus indiviidi baasvajaduste rahuldamisel raskete aegade üleelamiseks. Enamlased kasutasid ära ja võimendasid venelastele omast kogukondlikkust ja kommunalismi ja andsid neile uue, klassivõitlusega seotud sisu.

Eraomandi vastased seisukohad pärinevad venelikust, juurtelt religioosset traditsioonist, mille järgi kaldutakse uskuma, et rikastuda saab ainult teiste arvelt. Eraomandiga kaasneb midagi immanentselt kõlvatut ja ohtlikku, inimesest võib saada asjade ori, ta kaotab n-ö oma hingelise puhtuse.³² Veel 1988. aastal ütles Mihhail Gorbatšov:

Eraomand on teatavasti ühe inimese teise inimese poolt eksploateerimise alus ning meie revolutsioon toimus just selleks, et see likvideerida, andes kogu vara rahvale. Soov seda taastada, tähendaks keerata aega tagasi.³³

Veneliku mentaliteedi kohaselt peaks jõukas ja edukas inimene tundma ennast vaesemate ees süüdlasena. Vaesus pole õigeusu arusaamade järgi karistus, mille põhjuseks on individuaalsed valeotsustused, vaid kuri saatus. Negatiivne suhtumine keskmiselt jõukamatesse on olnud Venemaal levinud tsaariajast kuni tänaseni, ka mõisted „kulak“ ja „kulaklus“ levisid talurahva seas juba 19. sajandil.³⁴ Sedalaadi eraomandi vastaste praktikate ebasoodus mõju majandusarengule on leidnud korduvat tõestamist.³⁵

Ettevõtjaid kalduvad venelased jätkuvalt pidama kelmideks, kes on „püha emakest Venemaad“ halastamatult riisunud. Seadustega tagatud eraomandi traditsiooni pole läänelikus tähenduses Venemaal kunagi olnud, vaid see on olnud alati

²⁸ B. Čičerin. Opyty po istorii russkogo prava. Moskva: Soldatenskova i Ščepkina, 1858, lk 1–58.

²⁹ R. Pipes. Property and Freedom, lk 184–185.

³⁰ T. Masaryk. Vene ajaloo ja religioonifilosoofiast. Sotsioloogilised visandid, I kd. Tartu: Ilmamaa, 2025, lk 27, 47.

³¹ S. Patrušev, L. Filippova. Dualism of mass consciousness and typology of mass politics. Poliitičeskaja Nauka 2017, 1, lk 13–37.

³² Vt N. Trubeckoj. My i drugie. – Rossiya meždu Evropoj i Aziej: Evrazijskij soblazn. Toim. L. Novikova, I. Sizemskaja. Moskva: Nauka, 1993, lk 77–89.

³³ M. Mihkelson. Venemaa valguses ja varjus. Tallinn: Varrak, 2010, lk 66.

³⁴ Tolkovoj Slovar' Živago Velikoruskogo Jazyka Vladimira Dalja, tom vtaroj, 1881, lk 218.

³⁵ Vt nt G. Hardin. The tragedy of commons. – Science 1968, 162, lk 1243–1248.

n-ö tingimuslik.³⁶ Veel 1990. aastatel tehtud uuringud näitasid venelaste lahknevaid hoiakuid omandi suhtes. Nad toetasid inimeste õigust väikeomandile, kuid eitasid üksikisiku õigust suuromandile.³⁷ Võimude repressiivsed aktsioonid ärimeeste vastu pälvivad tänaseni elanikkonna (vähemalt vaikiva) heakskiidu. Küllap on tõetera teravmeelsuses, mille järgi tänased Vene oligarhid ei ole miljardärid, vaid üksnes peavad seda ametit riigivõimu ja praeguse peremehe, president Putini teenistuses.³⁸

Bolševikud väitsid, et antagonistlike ebavõrdsete klasside puudumine oli Nõukogude Liidu peamine saavutus. Tegelikult oli Nõukogude ühiskond teravalt diferentseeritud läbi ebavõrdse juurdepääsu privileegidele, mille määras paiknemine hierarhilises võimuvvertikaalis. Parteiline eliit jagunes keskvõimu (NLKP Keskkomitee) ja liiduvabariikide kommunistliku partei keskkomiteede nimekirjadesse kuulujateks. Kommunistlik partei võttis endale monopoli ametite ja sellega kaasnevate eelisõiguste määramisel.³⁹ Tippnomenklatuur tähendas privilegeeritute kõrgkihti, millel olid eliitorjanduse tunnused. Privilegeeritute kihi loomine hoidis kommunistlikku režiimi elus seitsekümmend aastat, sest kujundas juhtiva klassi, kes oli eluliselt huvitatud punarežiimi püsimisest. Samal ajal jäi kommunistliku ühiskonna kõigi inimeste võrdsuse ideaal tühjaks loosungiks.⁴⁰

Tegelikult puudus arvestatav isiklik omand ka partei tippnomenklatuuril, rääkimata reakommunistidest ja tavakodanikest. Siiski polnud tippnomenklatuuri esindajatel igapäevaelus reainimeste eluoluga võrreldes millestki puudust. Eelisõiguste süsteem toimis edukalt keset üldist vaesust ja puudust, kuid polnud seotud omandisuhtega. Kindlalt piiritletud hüvesid saadi kasutada ainult sedavõrd ja senikaua, kui kuuluti võimuhierarhia vastavasse segmenti.

Hüvede jaotamise ja kasutamise õigus sõltus „administratiivsest ressursist“, mis jaotus väga ebavõrdselt, sõltuvalt kellegi ametlikust positsioonist ja mitteametlikest sidemetest (n-ö tutvustest). Igapäevases ametlikus kasutuses olid plaanimajanduslikud mõisted (nt fond, limiit, defitsiit, korteri- või autojärjekord), mida võis jagada omakorda üld- ja eelisjärjekorraks. Nõukogude perioodil toimus igapäevaeluks vajalike riiklike hüvede ja teenuste saamine töökoha ja töökollektiivi kaudu. Hüvede jaotamine oli tegelikult subjektiivne, sõltudes täielikult ülemus(t)e tahtest. Väliselt justkui tasuta või doteeritult saadu omandas inimeste jaoks iseenesestmõistetava tähenduse. See oli võimalik üksnes nende häbitu ekspluateerimise ja ressursside riigi kätte koondumise tulemusena. Tehes justkui kingitusi õigusetutele, sisuliselt riigi orjade seisundis olevatele alamatele, tõstis riik talle kuuluvat omandit n-ö ühest taskust teise.

³⁶ Nõukogude Liidu lõpus alanud perioodi on nimetatud ka „röövkapitalismiks“. K. Giles. *Moscow Rules. What Drives Russia to Confront the West*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2019, lk 87–99.

³⁷ V. Shlapentokh, J. Woods. *Contemporary Russia as a Feudal Society. A New Perspective on the Post-Soviet Era*. New York: Palgrave Macmillan, 2007, lk 140.

³⁸ M. Zõgar. *Kõik Kremli mehed. Tänapäeva Venemaa lühiajalugu*. Tallinn: Tänapäev, 2017, lk 424.

³⁹ M. Voslenski. *Nomenklatura. Gospodstvujusčij klass sovetskogo Sojuza*. Moskva: Zaharov, 2005.

⁴⁰ R. Pipes. *Kommunism. Lühiajalugu*. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 58.

Paralleelselt toimis mitteametlik kaupade ja teenuste vahetus, kus kehtisid nõudmise-pakkumise reeglid. Pidev toiduainete ja tarbekaupade defitsiit muutis õitsva musta turu Nõukogude majanduselu ilmseks ja vältimatuks tunnuseks, mis veelgi süvendas sotsiaalsete rühmade vahelist ebavõrdsust. Näiteks oli kasutatud sõiduauto hind mustal turul kõrgem autoostu loa alusel omandatud uue sõiduauto omast. Nõukogude Liidu õiguskaitseorganid kulutasid palju aega ja energiat musta turuga võitlemisele, mis ei viinud kuhugi, sest selle järgi oli objektiivne vajadus.

Hea töökultuur on lahutamatu seotud lugupidava suhtumisega omandisse. Läänelik suhtumine omandisse deklareerib: „Mis ei kuulu minule, kuulub kellelegi teisele.“ Vastupidise hoiaku järgi „kuulub kõik, mis pole kellegi oma, mulle“. Kui Pjotr Karamzin naasis Venemaalt välismaale ja temalt küsiti, mis Venemaal toimub, olevat ta vastanud ühe sõnaga, öeldes: „Varastavad.“⁴¹ Prantsuse ajaloolane Anatole Leroy-Beaulieu sedastas: „Vene rahva kohta öeldakse, et kõik varastavad, seal varastaks isegi Jeesus Kristus, kui ta poleks ristile löödud.“⁴²

Enamlaste revolutsiooni keskne idee oli eraomandi kui klassirõhumise vilja ja vahendi likvideerimine, millega pidid kaduma muud „kapitalismi pahed“, sh kuritegevus. Pärast eraomanduse sisulist kaotamist ja kõigi rikkuste riigistamist ei oleks tohtinud varastamist marksismi-leninismi teooria järgi üldse eksisteerida. Läks aga vastupidi: trööstitud olud, eelisõiguste süsteem ja sügavale kollektiivsesse teadvusse juurdunud mentaliteet löid eeldused, et varastamine muutuks endeemiliseks.

Kui stalinismi ajal suudeti nn sotsialistliku omandi vargusi drastiliste karistustega kuidagi ohjeldada, siis brežnevliku „küpse sotsialismi“ ajal kadusid igasugused piirid. Pisivargused, mida sageli nimetati ülemeelikult „töö koju kaasa võtmiseks“, muutusid sedavõrd massiliseks, et said kirjutamata normiks. Vargused töökohtadelt polnud Nõukogude Liidu lõpuaegadel mitte erandlikud, vaid üldlevinud, väljendades ilmekalt suhtumist riigi omandisse ja madalat töökultuuri. Nõukogude-aegne irooniline sentents kõlas: „Mis ripakil, see ära. Mis pole ripakil, see ripakile ja siis ära.“ Kirjanik Sergei Dovlatov kirjeldas olukorda järgmiselt:

Varastatakse kõike – kahhelplaate, kipsi, polüetüleeni, elektrimootoreid, polte, kruvisid, raadiolampe, niiti, klaasi. Sageli on sellel kõigel metafüüsiline iseloom. Ma räägin sügavalt salapärasest varastamisest, millel puudub mis tahes mõistusepärane eesmärk. Olen kindel, et niisugune asi saab toimuda ainult Vene riigis.⁴³

Inimkonna ajalooline kogemus näitab, et individuaalne vabadus ilma seadusliku eraomandita, mille käsutamine ja kasutamine tagatakse kehtivate õigusnormidega, on illusoorne. Inimesele seaduslikult kuuluv omand annab talle mitte ainult võimaluse seda vastavalt oma äranägemisele kasutada, vaid ka tegeliku vabaduse ja suhtelise sõltumatuse riigivõimust ning sellega koos reaalse aluse partnersuheteks riigiga. Absoluudi suunas arenev riigivõim seevastu pelgab eraomandit, väites sageli silmakirjalikult, et kaitseb inimesi nende enda ahnuse eest.

⁴¹ Vt nt <https://ru.citaty.net/tsitaty/1970459-piotr-andreevich-viazemskii-karamzin-govoril-chto-esli-by-otvechat-odnim-slovo/> (24.04.2026).

⁴² A. Leroy-Beaulieu. The empire of the tsars and the Russians. New York, London: G.P. Putnam's Sons, 1902, lk 142–145.

⁴³ S. Dovlatov. Kohver. Tallinn: Tänapäev, 2007, lk 23.

Gulag ja kaks tsooni

Pärast bolševike võimuhaaramist Venemaal omandasid vangistusasutused varasemast kesksema tähenduse. Lev Trotski ja Vladimir Lenini arvates oli vajalik rajada klassivaenlaste jaoks kohad, kus süüdimõistetud teeksid rasket füüsilist tööd. Selleks kohaldati esmalt sõjavangide laagrid, ent 1918. aasta 5. septembril kuulutasid bolševikud välja „punase terrori“⁴⁴, mille käigus otsustati rajada spetsiaalsed laagrid nn klassivaenlaste isoleerimiseks. Nii nagu hilisemaid natside laagreid, nimetati neid asutusi kuni 1930. aastani koonduslaagriteks.⁴⁵

Bolševike režiimi „suursaavutuseks“ oli 1930. aastatel formaalselt loodud terviklik vangilaagrite süsteem – GULAG⁴⁶. Kuigi gulagi nimetust pärast Stalini surma Nõukogude Liidus ametlikult enam ei kasutatud, kujunes vangilaagrite süsteemist Nõukogude riigi orgaaniline osis ja keskne sümbolinstitutsioon. Laagrite eelkäijaks olid alates 18. sajandist Tsaari-Venemaal tegutsenud sunnitööliste asundused. Sunnitöö oli revolutsioonieelsel Venemaal siiski suhteliselt harv karistusviis. Ent juba 1922. aastaks oli Vene NFSV justiitsasjade rahvakomissariaadi alluvuses olevates kinnipidamisasutustes umbes 40 000 ja Tšekaa kinnipidamiskohtades umbes 50 000 vangistatut.⁴⁷

Vangilaagrite formaalseks peaülesandeks oli (klassi)vaenlaste likvideerimine, kusjuures vaenlaste määratlus muutus vastavalt oludele. Mõne inimgrupi likvideerimine tähendas nende hulka määratletud inimeste represseerimist, kuid mitte alati füüsilist hävitamist. Hannah Arendt kirjeldas totalitaristliku riigi justiitsüsteemi ülesannet järgmiselt: „... eesmärgiks pole avastada kuritegusid, vaid olla tegutsemisvalmis, kui valitsus otsustab likvideerida mingi elanikkonna kategooria. Inimesi vahistatakse ja vangistatakse mitte selle eest, mis nad on teinud, vaid selle eest, kes nad on.“⁴⁸ 1918. aastal kirjeldas tšekist Martõn Lacis (Mārtiņš Lācis) ajakirjas Punane Terror massiterrori olemust samamoodi:

Me ei pea sõda üksikisikute vastu. Me hävitame kodanluse kui klassi. Ärge otsige juurdluse käigus materjale ega tunnistusi, et süüalune tegutses sõna ja teoga nõukogude võimu vastu. Esimene küsimus, mille te peate talle esitama, on, milline on tema päritolu, kasvatus, haridus ja elukutse. Need küsimused peavadki otsustama süüaluse saatuse. Selles seisnebki punase terrori mõte ja sisu.⁴⁹

Bolševike „innovaatiline“ lähenemine muutis varasema „surnud maja“⁵⁰ lisaks soovimatute kontingentide likvideerimise kohale Nõukogude plaanimajanduse keskseks

⁴⁴ R. Conquest. *The Great Terror: A Reassessment*. London: Pimlico, 1990, lk 310.

⁴⁵ N. Tolstoy. *Stalin's Secret War*. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1981, lk 10.

⁴⁶ Vangilaagrite peavalitsus – *Glavnoje upravlenije lagerej*; täielik nimetus: Paranduslik-töiste laagrite, töö asunduste ja kinnipidamiskohtade peavalitsus – *Glavnoje upravlenije ipravitel'no-trudovyh lagerej, trudovyh poselenij i mest zaključenija*.

⁴⁷ M. Jakobson, M. Smirnov. *Sistema mest zaključenija v RSFSR i SSSR 1917–1930. – Sistema ispravitel'no-trudovyh lagerej v SSSR 1923–1960: Spravočnik*. Koost. M. Smirnov. Moskva: Zven'ja, 1998, lk 12.

⁴⁸ H. Arendt. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Schocken, 1951, lk 122–123.

⁴⁹ M. Lācis. *Krasnyj terror*. – *Žurnal „Krasnyj terror“* 1918, 1, 1 nojabrja.

⁵⁰ F. Dostojevski. *Märkmeid surnud majast*. Tallinn: Hortus Literarum, 1995.

komponendiks. Hiiglaslikus vangilaagrite arhipelaagis⁵¹ sunniti miljoneid impeeriumi alamaid tegema orjatööd kuni nende elujõu ammendumiseni. Peale selle küüditati lugematul hulgal inimesi erinevate kampaaniate käigus „kaugetesse ja väheasustatud“ piirkondadesse, kus väljasaadetud kannatasid külma ja nälja käes ning ka sageli surid.⁵² Pärast Eesti okupeerimist ja annekteerimist Nõukogude Liidu poolt said gulagi „saatanlikku võimekust“ tunda ka siinsed inimesed. Eestist 1941. aastal küüditatute puhul on tuvastatud suremuse näitaja 60% ja 1949. aastal küüditatute puhul 10–15%.⁵³ 1941. aastal arreteerisid uued võimud Eestis ja saatsid vangilaagritesse ligikaudu 6000 inimest, kellest enam kui 1600 hukati vangistuses ja 4000 suri vanglakaristust kandes.⁵⁴ See teeb suremuse näitajaks enam kui 93%.

Gulag, kus kuni 1950. aastateni töötasid miljonid riigiorjad, oli tohutu tööjõu reservuaar. Bolševike silmis olid inimesed vaid taastuv ressurss. Eestist küüditatud inimesed on korduvalt kõnelnud nn orjaturgudest, mis toimusid pärast jõudmist väljasaatmiskohtadesse Venemaal, kus sealsete ühismajandite juhid valisid endale sobivat tööjõudu.⁵⁵ Nõukogude perioodil oli sunniviisiline töö (nn töökasvatus) kurjategijate karistamise viis, mida eufemistlikult määratleti „paranduslik-töiste meetmetena“. Parandus- ja kasvatus töö kolooniad jagunesid erinevate režiimidega asutusteks alates üldrežiimsetest ja lõpetades range ning erirežiimiga kolooniatega.⁵⁶

Massirepressioonid, milleks ulatuslik vangilaagrite võrgustik vajalik oli, toimusid Nõukogude Liidus lainetena. Gulag kui süsteem ei kadunud, sest kuulus lahutamatu komponendina bolševike loodud riigi juurde ja kujunes mitme põlvkonna nõukogude inimesi kokkuliitvaks kogemuseks. Nõukogude korra enam kui seitsmekümne aasta jooksul viibisid vangistusasutustes kinnipeetavate või valvuritena miljonid inimesed. Kuna vangistus oli stalinistlikus riigis sedavõrd massiline, oli igalühel mingisugune kokkupuude gulagis hukkunute või sealt läbi käinutega.

Lääne sotsiaalteadustes hakati 20. sajandil vanglaid ja seal täideviidavaid karistusi vaatama kriitiliselt, sest tuvastati vanglate kui totaalsete institutsioonide kahjulik mõju kinnipeetavatele⁵⁷ ning vanglakaristuste ebasoovitavaid kõrvalmõjusid püüti minimeerida ja kompenseerida. Bolševikud uskusid seevastu, et vangilaagritest võib kommunismi ülesehitamisel saada mitmekülgset kasu. Gulagil oli uute võimude silmis sotsialiseeriv roll – vanglastumist ehk prisoniseerumist⁵⁸ käsitleti ühe

⁵¹ Vt nt A. Applebaum. GULAG. Nõukogude koonduslaagrite ajalugu. Tallinn: Varrak, 2005.

⁵² J. Mesik. Vene impeeriumi vältimatu lõpp. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2025, lk 98–99.

⁵³ A. Rahi-Tamm. Deportationen und Verfolgung in Estland 1940–1953. – Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod: Estland 1939–1953. Koost. O. Mertelsmann. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 2005, lk 211–237, siin lk 222.

⁵⁴ Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006, lk xii.

⁵⁵ A. Rahi-Tamm. Eesti kodanike sundmigratsioon itta aastail 1941–1951: mõningaid võrdlusjooni läände põgenenute looga. – Acta Historica Tallinnensia 2011, 17, lk 72–94.

⁵⁶ J. Rossi. The GULAG Handbook. An Encyclopedia Dictionary of Soviet Penitentiary Institutions and Terms Related to the Forced Labor Camps. New York: Paragon House, 1989, lk 370–371.

⁵⁷ E. Goffman. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. New York: Doubleday, 1961.

⁵⁸ D. Clemmer. The Prison Community. New York: Rinehart, 1958.

taotlusliku eesmärgina. Väga suur kinnipeetavate hulk viis kriminaalse subkultuuri põhimõtted laiemasse ühiskonda: kogu riik oli piltlikult jaotatud kaheks tsooniks – väikeseks ja suureks.⁵⁹ Mõiste „tsoon“ tähendas vangilaagri sõnavaras territooriumi, mis jäi laagri valve vaatlustornidest ja okastraatast sissepoole ning kus kehtis vangilaagri reeglistik. Väike tsoon oli otseses tähenduses kinnipidamiskoht, suur tsoon tähendas aga riiki tervikuna. Väikeses tsoonis oli režiim mõneti rangem kui suures, kuid erinevus ei olnud põhimõtteline. Polnud kodanikkonda, vabu inimesi demokraatliku ühiskonna tavapärasest tähenduses, olid ainult vangid ja vangivalvurid, kes mõlemad olid lahutamatud tsoonist.

Vangilaagrite süsteem täitis Nõukogude Liidus eelkõige nn uue inimese loomise ülesannet. Nõukogude laagrites lubati karjääririkategijatel (*blatnoidel*)⁶⁰, kellele oli mõistetud ajaliselt piiritletud „ümberkasvatamine“, oma kriminaalseid arusaamu ülejäänud vangidele peale suruda, aidates seeläbi valvuritel gulagi süsteemi hallata. Akadeemik Dmitri Lihhatšov, kes oli aastatel 1928–1929 Solovki erilaagris, pani tähele, et mahalaskmisele viidi kõige aktiivsemalt kinnipeetavaid, kes ei kasutanud kriminaalide keelt ega ropendanud.⁶¹ Poliitvangid olid vangla subkultuurses hierarhias madalaimal astmel. Kirjanik Varlam Šalamov nendib:

Vangistatud intelligendi surub laager alla. Kõik talle kallis tallatakse põrmu, tsivilisatsioon ja kultuur kaovad inimesest eriti lühikese aja jooksul, mida saab mõõta nädalatega. Põhjendatud argument on rusikas ja kaigas. Sunnivahendiks hoop püssipäraga või rusikaga [- -] Tema vaim on murtud. Selle ärahirmutatud oleku ja murtud vaimu võtab ta kaasa vabasse ellu.⁶²

Kuigi gulag ja seal sees toimuv oli avalikkuse eest peidetud, teadsid nõukogude inimesed, et see mõjukas võimu atribuut oli olemas. Vangilaagrites toimuv oli n-ö avalik saladus ja vanglasüsteemil oli mastaapne mõju kogu Vene ühiskonnale. Sealt võeti kaasa vangla kombid ja ellujäämise strateegiad, kohanemistaktikad, vanglasläng, blatnoi laulud jms, sest need sobitusid harmooniliselt eluga Nõukogude Liidus ka väljapool vanglat.

Nii suurt kui ka väikest tsooni kontrollis kommunistlik partei koos oma „relvastatud väesalga“ – KGB-ga, mida ametlikus slängis nimetati „kompetentseteks organiteks“.⁶³ Riigi elanikkonna kohtlemine õigusetute holoppidena, keda kamandasid

⁵⁹ Niisugust analoogiat kasutasid omaaegsed dissidendid, samuti kirjanik A. Solženitsõn jt.

⁶⁰ *Blat* tähendab vene keeles kriminaalses slängis viise, kuidas saavad asjad tehtud, korda aetud läbi isiklike kontaktide, kasutades sidemeid, tõmmates niite ja vahetades teeneid. Sealjuures tähendab *blat* slängis ka kuritegu, vargust. *Blatnoi* tähendab vene keeles kriminaalse maailma liiget, kes kuulub mingisse grupeeringusse (nt vargajõuku) ja järgib sealseid reegleid.

⁶¹ D. Lihhatšov. Ja živu s oščuščenijem rasstavanija... – Komsomol'skaja pravda, 1996, 5. märts. Pravomir. Kättesaadav: <https://www.pravmir.ru/o-russkom-yazyke-i-nenormativnoj-leksike/> (24.04.2026).

⁶² V. Šalamov. Kolõma jutud. EKSA, 2019, lk 179.

⁶³ Ametlikult loodi KGB (*Komitet Gosudarstvennoj Bezopasnosti*) 1954. aastal, kuid akronüümina muutus kgb ja sealt tuletatud kagebiidid, kagebešnikud jms laialdaselt levinud üldnimetuseks. Kuni 1991. aastani oli riiklike julgeolekuorganite tegevust üldiselt reguleeriv dokument 1959. aasta aprillis vastu võetud täiesti salajane määrus NSVL KGB kohta. Vt Istorija otečestvennyh specslužb. Položenije o Komitete gosudarstvennoi bezopasnosti pri Sovete Ministrov SSSR i ego organah na mestah, <https://shieldandsword.mozohin.ru> (24.04.2026).

valitsejale isiklikult lojaalsed ametkonnad, saavutas kõrgtaseme stalinismi perioodil. Võimudepoolne kontrollimehhanism realiseerus lugematutes eri vormides.⁶⁴

Ilmselt mahub bolševistlik inimeste kohtlemise praktika stalinismi perioodil genotsiidi määratluse alla⁶⁵ ja just niiviisi, ilma mingite „agadeta“, tuleb toimunud ja genotsiidi toimepanijaid käsitleda. Tuleb ausalt ja ühetähenduslikult öelda, et gulag oli stalinliku genotsiidi elluviimise peamine instrument. Seda hoolimata asjaolust, et paljude gulagi määratud kontingentide massihukkamisi ei toimunud ning et repressioonide ohvriks langemise eest polnud lõpuni kaitstud ka Suure Juhi lähikondsed ja kaasosalised.

Venemaal on ajaloolise traditsioonina fikseeritav valitsejale otsealluv jõuametkonna tüüp, milles on ühendatud politsei, sõjaväe ja julgeolekuteenistuse funktsioonid ning millel on lisaks tugev religioosse sekti laadne identiteet. See „paheline kolmainus“ moodustab sügavate ajaloolis-kultuuriliste juurtega spetsiifilise n-ö jõusüdamiku, mille roll on keskvoimu maksimaalne tugevdamine ja igasuguste eriarvamuste, rääkimata vastuhakkudest, mahasurumine. Sisuliselt mindi bolševike võimu esimese paari aastakümne jooksul Nõukogude Liidus tagasi Ivan Julma opritšnina aegadesse.⁶⁶

Töökultuuri allakäik

Bolševikud üritasid kehtestada uut, nõukogude töökultuuri, kasutades selleks veenmist ja sundi. 1921. aastast võeti kasutusele aunimetus töökangelane. Nimetusega kaasnesid väärtuslikud kingitused, nt defitsiitsed kaubad. 1927. aasta seadluse järgi võis töökangelase aunimetuse omistada isikule, kel oli „erilisi teeneid tootva töö, teadusliku tegevuse, riikliku või ühiskondliku teenistuse vallas“ ja tööstaaži vähemalt 35 aastat. „Töökangelaseks“ võisid saada ka sõjaväelased.⁶⁷

1938. aastal lisandus töökangelase tiitlile autasude süsteemis kõrgemal seisv sotsialistliku töö kangelase aunimetus, millega kaasnes orden ja suur rahaline preemia. Aunimetuse saanud isikud tõusid sümbolitena n-ö töömärtri seisusesse ja tekkisid „sotsialistliku võistluse sangarid“ (stahhaanovlased jt), kes pidid rahvamassidele oma isikliku eeskujuga näitama, kuidas tuleb päriselt „tööd rühmata“.

Töötamine võis nõukogude võimu perioodil küll tähendada teatavat spirituaalset naudingut pakkuvat ühistegevust, ent mitte niivõrd uute materiaalsete ja vaimsete väärtuste loomist. Tööl käidi, kuid töötegmine oli pigem teisejärguline, kõige tähtsam oli töökohal aset leidev kokkusulamine töökaaslastega ja ühine ohverdamine „töörindel“ riigi heaks. Sõnades tööd ülistati ja sageli oli halvasti laotud müürile kinnitatud suurte tähtedega loosung „Au tööle“. Inimese võorandumine tööprotsessist

⁶⁴ Seda nähtust, kus hirmusegune aukartus institutsiooni suhtes laienes seda esindavatele isikutele, keda hakati omamoodi jumaldama, olen nimetanud „doktor Živago venna fenomeniks“. Vt J. Saar. Doktor Živago venna fenomen ja Eesti. – Sirp, 30.05.2008.

⁶⁵ N. Naimark. Stalini genotsiidid. Tallinn: Tänapäev, 2012.

⁶⁶ D. Khapaeva. Putin's Dark Ages. Political Neomedievalism and Re-Stalinization in Russia. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, lk 106.

⁶⁷ Vt nt I. Paavle. „Kes tööd ei tee, ei pea ka sööma!“ Ühe lootusetu võitluse lugu: Nõukogude töökohustus ja parasiitide vaenamine Eesti NSV-s. – Tuna 2015, 3, lk 76–89 [I osa]; Tuna 2015, 4, lk 51–66 [II osa].

ja -produktist omandas aga sellise taseme, mida kapitalismiaegset võõrandumist kritiseerinud marksismi klassikud vaevalt et suutsid ette kujutada.⁶⁸

Läänemaine tööd ja töökust kõrgelt väärtustav kultuur on lahutamatult seotud aja sihipärase ja ratsionaalse kasutamisega. Venelaste spetsiifilise suhtumise juurde aega kui vähe hinnatavasse ressursi, n-ö kronesteetilises⁶⁹ peetuses peegeldub omalaadne pikatoimelisus. Nii tähendab vene keeles sõna „kohe, viivitamatult“ otsetõlkes „sel tunnil“ (*sejčas*), midagi hoopis muud kui näiteks saksakeelne *sofort* või ingliskeelne *immediately*. Venelaste „kohe“ tähendab „võib-olla poole tunni või tunni jooksul, või hiljem“, ehk „ole rahulik, ära rabele“. Vene traditsioonis kõrgelt hinnatud vooruseks ei ole täpsus, n-ö tüütute pisiasjade kallal nokitsemine, vaid aukohal on hoopis kannatlikkus.

Vene inimeste aastasadade jooksul välja kujunenud spetsiifiline mentaliteet peegeldab võimetust tulevikku planeerida ja mingilgi viisil sihipärase tööga suunata. Niisuguse hoiaku jaoks on vene keeles eriline väljend, milles kajastub soov teha asju ilma kindla plaanita, hea õnne peale ja umbropsu, samal ajal pimesi lootes, et kõik laabub ikkagi kõige paremal viisil (*avos' – võib-olla, vahest, ehk; vahest siiski; na avos' – ehku peale, hea õnne peale, umbropsu*). Seetõttu on venemaine reaalsus küllastunud mitmesugustest süsteemsetest ebaõnnestumistest ja lennukate visioonide tegelikkuseks mittesaamisest. Sageli on need olnud seotud tööalase käitumise niisuguste eripäradega nagu lohakus ja hooletus, mis viivad üleüldise segaduse ja kaoseni (*bardak, besporjadok*) ning korra puudumiseni.⁷⁰

Nõukogude töötajad olid sageli distsiplineerimata, ilmnes igasuguste tööalaste reeglite rikkumist ja nädalavahetuse pummeldamise tõttu kas puuduti töölt või oldi pohmeluses. „Sinine esmaspäev“, mis tulenes omaaegsest sinist värvi töövõimetuslehest, tähendas seda, et alkoholi intensiivse tarvitamise tõttu nädalavahetusel oli tööviljakus ja töö kvaliteet just esmaspäeviti kõige madalam. Teadlikumad kodanikud proovisid vältida esmaspäeval valimistatud tööstustoodete omandamist. Töötegemist ja -produkti kõrgelt hindava töökultuuri vähest juurdumist Venemaal kirjeldab vene kõnekeelne sõna *bezalaberrnost'* (lohakus, korratud, uisapäisa tegemine). Töötegemist käsitletakse venemaises kauaaegses traditsioonis pigem ebameeldiva kohustusena (vene *rab – ori; rabotat' – töötama*), mitte voorusena.

Üks bolševike riigis levinud loosungitest „Kes ei tööta, see ei pea ka sööma“ parafraseeris protestantlikku arusaama „kuidas töö, nõnda palk“. Bolševikud nägid suhtumises töösse eeskätt distsipliini probleemi, mida nad seostasid talupoegliku arusaamaga vabrikutööst kui paratamatust pahest. Bolševikud püüdsid n-ö nagaaniga ähvardades muuta varasemat töökultuuri, kuid edutult, sest nende kujundatav tegelikkus soodustas tööd väheväärtustavate hoiakute säilimist või isegi süvenemist.

⁶⁸ Vt R. Blum. Võõrandumisprobleem marksismis. – *Looming* 1969, 3, lk 441–458.

⁶⁹ Vt kronesteetilise kultuuri hüpoteesi kohta L. Nyberg, A. Kim, R. Habib, B. Levine, E. Tulving. Consciousness of subjective time in the brain. – *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 2010, 107 (51), lk 22356–22359.

⁷⁰ R. Hingley. The Russian Mind. New York: Scribners, 1977; V. Zamulin. To defeat the enemy was less a problem than the laziness and indolence of our own commanders. – *Journal of Slavic Military Studies* 2016, Vol. 29, No 4, lk 707–726.

See polnud üllatav, sest tolleaegne tipp-parteilastest koosnev valitsev klass kehasas isegi just niisugust elukorraldust, kus töö oli karistus ja üksnes läbi riigipoolse hüvede jaotamise oli võimalik jõuda paremale järjele.

Tööst ja töötegemisest loodi nõukogude perioodil lugematuid laule ja kunsti-teoseid, kuid tegelikku töötegemist ei hinnatud, sest sellest ei nähtud indiviidile ega ühiskonnale kasvavat vähimatki kasu.⁷¹ Nõukogudeaegse intellektuaalse ja juhtimis-traditsiooni juurde kuulub lahutamatu oblomovlus, mis tähistab „ebausklikku veendumust, et millegi sõnastamine, kirja panemine võrdub selle asja päriselt teoks tege-misega“.⁷² Venelaste arvates omavadki Venemaa valitsejad jumalikku võimet luua oma sõnaga uut reaalsust, ja häda reaalsusele, kui see valitseja sõnade järgi ennast ei korrigeer. Venelaste usku sõnade maagiasse demonstreerib hästi mõnede Ukraina oblastite kuulutamine Venemaa konstitutsioonis riigi osaks vaatamata sellele, et neid pole suudetud 2022. aastal alanud sõja käigus isegi mitte ajutiselt täielikult okupeerida.

Venelaste ühiskonnaelu on alati olnud korraldatud hierarhiliselt ja mahub klientelistliku baassuhte raamidest. Sedalaadi mentaliteet on küll rõhutanud grupi-keskseid suhteid, kuid indiviidi kohustuste sisu määratletakse alati ülevalt alla. Iga-sugusesse altpoolt tulevasse initsiatiivi suhtutakse kahtlusega või isegi vaenulikult. Venelased vajavad justkui instinktiivselt valitsejat, keda jumaldada ja kummardada ning kelle heaks elada ja töötada.⁷³

Vene kultuurikoodi ilmestab värvikate etenduste korraldamine (eelkõige) üle-mustele, mis peavad tõestama millegi edukat teostamist reaalsuses, uhkeldamine ja tegelikkuse ilustamine.⁷⁴ Kuulekad alamad on valitsejaid ikka „toitnud“ muinas-juttudega analooge mitteomavatest saavutustest, jätkates omaaegse vürst Potjom-kiniga seostatud kuulsat traditsiooni, kui ta olevat näidanud Katariina II-le Krimmis olematute külade fassaade.⁷⁵ Potjomkinlus võib omandada sedavõrd suure mastaabi, et näilisus hakkab asendama tegelikkust, kujuneb välja simulaakrum, tegelikkust

⁷¹ Vt J. Saar. ENSV-aegsest vaimsusest. – Tuna 2012, 4, lk 2–13.

⁷² A. Monaghan. How Moscow Understands War and Military Strategy. Washington, DC: Centre for Naval Analysis, 2020, lk 19. Mõiste võeti kasutusele juba 19. sajandi teisel poolel ning see tähendas apaatiat otsuste tegemisel ja letargiat otsuste täideviimisel, tegemiste edasilükkamist, kuid eelkõige kalduvust passiivsetele ebapraktilistele mõtisklustele (D. Adamsky. The Russian Way of Deterrence. Strategic Culture, Coercion, and War. Stanford, California: Stanford University Press, 2024, lk 63).

⁷³ Valentina Matvijenko, varasem Peterburi kuberner ja ametisolev Föderatsiooninõukogu spiiker, väljendas näiteks veendumust, et parlamentaarne vabariik ei sobiks Venemaale: „Ei, meil see ei töötaks. Me pole valmis sedalaadi eksperimentideks, sest venelik mentaalsus vajab vürsti, tsaari, presidenti... ühesõnaga bossi, peremeest.“ (P. Starobin. The accidental autocrat. The Atlantic, 2005, March Issue, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2005/03/the-accidental-autocrat/303725/> (24.04.2026)). Vene filosoof ja sotsioloog Aleksandr Ahiezer on väitnud, et „Venemaal elavad jätkuvalt arhailised inimesed talupoegliku teadvusega, kes ei vaja riiki, vaid üksnes tsaari koos tema väheste käealustega“ (A. Ahiezer. Kogda v Rossii pojavitsja gosudarstvo? LiveJournal, August 17, 2016, <https://hasid.livejournal.com/1894718.html> (29.04.2026)).

⁷⁴ D. Adamsky. The Culture of Military Innovation: The Impact of Cultural Factors on Revolution in Military Affairs in Russia, US and Israel. Stanford, CA: Stanford University Press, 2010.

⁷⁵ Pole vahet, kas tegemist on ajaloos päriselt aset leidnud sündmusega või üksnes müüdiga. Vt nt C. Adams. Did „Potemkin villages“ really exist? – The Straight Dope, nov 14, 2003, <https://www.straightdope.com/21343610/did-potemkin-villages-really-exist> (23.04.2026).

asendavad „reaalsuse märgid“.⁷⁶ Selle taga on venelaste hulgas levinud veendumus, et ükski asi maailmas pole selline, nagu paistab.

Kokkuvõtteks

Nõukogude riigis pandi inimesed sunniviisiliselt ekstreemselt õigusetusse olukorda, kus probleemiks kujunes mitte üksnes igapäeva elu vajaduste rahuldamine, vaid sageli ka ellujäämine. Nõukogude ühiskonnas leidis aset maksimaalne vastastikuse solidaarsuse ja subjektsuse kadu, inimeste atomiseerumine. Ilmselt pole vale nimetada niisugust seisundit orjuseks, holopluseks, täpsemalt öeldes riigiorjuseks. Kõige olulisemaks kollektiivseks tulemiks riigi tasemel seati mobiliseerimisvalmis elanikkond – (töö)orjad, kelle kohustus oli täita riiklikult kehtestatud norme, ja (sõja) orjad, kes pidid olema valmis käsu peale minema lahingusse. Olles Stalini sõnutsi „vangilaagri tolmu“ rollis, pidid nad leppima oma raske saatusega stiilis „täna sured sina, homme mina“.⁷⁷ Kui on vaja võidelda, siis mindi ja surdigi lahinguväljal, sest selline on kõrgem (valitseja) tahe. Meenutagem kasvõi Nõukogude-aegse patriootliku laulu sõnu „Me kõik läheme nõukogude võimu eest julgelt lahingusse ja sureme selles võitluses nagu üks mees“.⁷⁸

Bolševikud tõid inimeksperimentidega kaasa kogu riigi eluolus suured välised muutused, kuid ei andnud Venemaale põhimõtteliselt uut arengusuunda. Hinnates Vene riiklust alates Moskooviast kuni tänaseni, on selle osaks kestvalt vabaduse ja õigusteta elanikkond, subjektsuseta inimmass. Subjektsust saab määratleda individuaalse eneseteadvuse aspektina, mina-tundena, mis annab indiviidile ja teistele selgelt teada tema väärtus(likkus)est. Subjektsus sisaldab nõudlikkust enese ja teiste vastu, millest tulenevalt kehtivad ka kindlad piirid, mida riigivõim saab alamatega teha ja mida mitte. Just subjektsuse puudumise tõttu on Venemaa elanikkond ka täna Kremli poolt lihtsalt ja täielikult manipuleeritav ning valmis täitma igasuguseid ülevalt tulevaid käse.

Vladimir Putin jätkas sisuliselt sealt, kus bolševistlik inimeksperiment orjuse osas pooleli jäi. Kõige ebaehumane ja ebaeetilisem võimu teostamise iseärasus, mis ühendab Putinit varasemate Venemaa valitsejatega, on inimeste kasutamine vahendina n-ö inimestest kõrgemate eesmärkide saavutamiseks. Putini-aegne riigi repressiivsuse aste pole küll saavutanud Ivan Julma ja Stalini aegade taset, kuid kui Putin ja tema lähiring peavad vajalikuks, võivad alata Venemaal uuesti massirepressioonid, sest nende ärahoidmiseks puudub efektiivne mehhanism.

⁷⁶ J. Boudrillard. Simulaakrumid ja simulatsioon. Tallinn: Kunst, 1999, lk 7–15.

⁷⁷ A. Solženitsõn. GULAGI arhipelaag. Kirjandusliku uurimuse katse. III–IV. Tallinn: Eesti Raamat, 1990, lk 270.

⁷⁸ http://sovmusic.ru/text.php?fname=smelo_mi (24.04.2026).